

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٠٤٦٢٢

دانشگاه قم

دانشکده الهیات

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان:

مبانی فقهی حفاظت از محیط زیست

(با نظر به عناصر اصلی محیط زیست)

استاد راهنما:

دکتر محمدجواد حیدری خراسانی

استاد مشاور:

دکتر سید محمدجواد وزیری فرد

نگارنده:

سیدروح الله جعفری سیریزی

تأیید شده توسط

۱۳۸۶/۱۰/۱۲

۱۰۴۶۳۳

مجلس شورای اسلامی ایران
کتابخانه مرکزی

تقدیم به:

ساحت قدسی قطب عالم امکان منجی عالم بشریت حضرت مهدی موعود(عج) و آستان
مقدس کریمه اهل بیت حضرت فاطمه معصومه(س) و تقدیم به محضر، پدر ارجمندم، اندیشمند فرزانه،
حجة الاسلام والمسلمین حاج آقا سید جواد جعفری و عزیزترین گوهر زندگانیم، الگوی صبر و
شکیبایی، مادر.

تقدیر و تشکر

الهی ابواب فیض به روی خاص و عام گشودی و قسمت هر ذره‌ای از ذرات مخلوقات را در ظرف قابلیتش نهادی و از میان مخلوقات انسان را تشریف خدمت دادی، سپاس بی‌قیاس تو را سزاست و شکر بی‌اندازه تو را رواست.

﴿من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق﴾

از همه بزرگوارانی که در تهیه این رساله با بردباری و بذل عنایت مرا یاری رساندند، به خصوص از مساعدت و راهنمایی‌های بی‌شائبه استاد محترم راهنما جناب آقای دکتر محمدجواد حیدری خراسانی و همچنین استاد مشاور گرانقدر جناب آقای دکتر سیدمحمدجواد وزیری فرد و تمامی اساتید محترمی که از فیض حضور و کلامشان بی‌نصیب نبوده‌ام، کمال قدردانی و سپاس را دارم.

همچنین از خانواده و پدر و مادر عزیزم که در مدت تحصیل، نهایت همکاری را با من داشتند و همسر گرامیم که در تدوین مراحل نهایی رساله از حمایت مفید و مؤثر ایشان برخوردار بودم، کمال قدردانی و سپاس را می‌نمایم.

از خداوند متعال توفیق روزافزون تمامی این عزیزان را خواستارم.

چکیده:

این رساله با هدف تبیین جایگاه محیط زیست و مسایل مربوط به آن در فقه شیعه به بررسی و تحلیل ادله ی شرعی حفاظت از محیط زیست موجود در کتاب(قرآن)، سنّت(قول، فعل و تقریر معصوم (ع))، عقل(دلیل عقلی) و نیز برخی از اصول و قواعد کلی که راز پویایی فقه و مستند به ادله ی مزبور هستند می پردازد.

قرآن کریم در آیات بسیاری به نمادهای طبیعی محیط زیست اشاره دارد. در این نوشتار آیات و نحوه دلالت آنها بر حرمت فساد در زمین، حرمت اسراف و تبذیر منابع محیط زیست، وجود توازن در اکوسیستم و وجوب حفظ آن، حرمت ناسپاسی و تبدیل زیانبار منابع حیاتی محیط زیست و در نهایت کیفیت رفتار با آن منابع و نحوه ی مدیریت آنها مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

آبادانی و عمران محیط زیست مسئولیتی است که به اقتضای جانشینی انسان و تصریح قرآن کریم: *هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا(هود/۶۱)* بر عهده ی او نهاده شده است. این مهم در سیره ی معصومان (ع) و متون روایی نیز آمده است. نامه ی امام علی (ع) خطاب به مالک اشتر حکایت از مسئولیت انسان و به ویژه حاکم جامعه ی اسلامی در قبال محیط زیست دارد. حرمت آلوده کردن هوا، آب، خاک و از بین بردن گونه های مختلف گیاهی و جانوری نتیجه ای است که از بررسی متون روایی حاصل می گردد.

پردازش دلیل عقل به عنوان یکی دیگر از منابع فقه شیعه بر حرمت اتلاف و افساد منابع محیط زیست و وجوب آبادانی مشروط و مقید به توانایی این منابع دلالت دارد. افزون بر این موارد مفاد برخی از قواعد فقهی همانند: «لاضرر»، «نهی از اسراف و تبذیر»، «اتلاف»، «ضمان ید»، «اصل مصلحت»، «اصل عدالت و ولایت» تیز در این راستا تحلیل می شود.

با توجه به ادله ی شرعی مزبور هرگونه اقدام علیه محیط زیست، اعم از: اتلاف، افساد و اسراف منابع حیاتی محیط زیست مانند آب، هوا، خاک، جنگل و مرتع و ذخایر انرژی متعلق نهی شرعی حرمت بوده و علاوه بر آن از باب تضييع حقوق سایرین موجب ضمان نیز می باشد.

کلیدواژه ها: حفاظت، محیط زیست، آلودگی، تخریب، اکوسیستم

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۴	بیان مسأله تحقیق
۴	اهداف تحقیق
۵	اهمیت تحقیق
۵	سوالات تحقیق
۵	فرضیه
۶	پیشینه تحقیق
۶	روش تحقیق
۷	فصل اول: کلیات
۸	۱. بررسی واژگان محیط زیست
۸	۲. تعاریف محیط زیست
۹	۳. انواع محیط زیست
۹	۱-۳. محیط زیست طبیعی
۹	۲-۳. محیط زیست انسانی
۱۰	۴. عناصر و اجزای اصلی محیط زیست
۱۰	۱-۴. آب
۱۱	۲-۴. خاک
۱۱	۳-۴. هوا
۱۲	۴-۴. لایه ازن
۱۳	۵. حفاظت محیط زیست
۱۳	۱-۵. مفهوم حفاظت
۱۳	۲-۵. فلسفه حقوق حفاظت محیط زیست
۱۴	۶. تخریب و آلودگی محیط زیست
۱۵	۱-۶. تخریب
۱۵	۲-۶. انواع تخریب
۱۵	۳-۶. آلودگی و انواع آن

۱۷	فصل دوم: ظرفیتهای نهفته فقه محیط زیست در کتاب
۱۸	۱. نمودهای طبیعت و محیط زیست در قرآن
۱۸	۱-۱. واژه‌های مربوط به طبیعت در قرآن
۱۹	۲-۱. نامگذاری سوره‌های قرآن به برخی از جلوه‌های طبیعت
۱۹	۳-۱. سوگند به برخی از پدیده‌های طبیعت و محیط زیست
۱۹	۴-۱. دعوت به مطالعه و تدبر در پدیده‌های طبیعت و محیط زیست
۲۰	۲. دستورات کلی قرآن در باب حفاظت از محیط زیست
۲۰	۱-۲. ضرورت حفظ توازن زیست محیطی
۲۷	۲-۱-۱. ادله و وجوب حفظ توازن زیست محیطی
۲۷	۲-۱-۱-۱. هماهنگی اراده تشریحی با اراده تکوینی
۲۸	۲-۱-۱-۲. اقتضای جانشینی انسان
۲۸	۲-۱-۱-۳. وجوب حفظ سنت الهی
۲۹	۲-۲. اطلاق حرمت فساد در زمین
۳۰	۲-۲-۱. دلالت ضمنی آیات بر حرمت افساد
۳۰	۲-۲-۱-۱. داستان آفرینش انسان و احتجاج خداوند بر فرشتگان
۳۱	۲-۲-۱-۲. نحوه دلالت آیات بر حرمت افساد
۳۱	۲-۲-۲. دلالت صریح آیات بر حرمت افساد
۳۲	۲-۲-۱-۱. آیه ۵۶ سوره اعراف
۳۳	دلالت آیه بر حرمت فساد محیط زیست
۳۴	۲-۲-۲-۱. آیه ۸۵ سوره اعراف
۳۵	دلالت آیه بر حرمت فساد محیط زیست
۳۷	۲-۲-۲-۳. آیه ۷۷ سوره قصص
۳۷	دلالت آیه بر حرمت فساد محیط زیست
۳۸	۲-۲-۲-۴. آیه ۲۰۵ سوره بقره
۳۹	بررسی مفردات آیه
۳۹	تفسیر آیه
۴۰	دلالت آیه بر حرمت فساد محیط زیست
۴۱	۳-۲. حرمت کفران نعمت و تبدیل آن
۴۱	۲-۳-۱. آیه ۴۱ سوره روم

- ۴۳ ..... دلالت آیه بر حرمت فساد محیط زیست
- ۴۴ ..... ۲-۳-۲. آیه ۲۸ سوره ابراهیم
- ۴۵ ..... ۲-۳-۲. مفهوم کفران نعمت
- ۴۶ ..... ۲-۳-۲. کفران نعمت در جامعه معاصر
- ۴۷ ..... ۲-۳-۳. آیه ۲۱۱ سوره بقره
- ۴۷ ..... ۲-۳-۳-۱. معنای تبدیل نعمت
- ۴۸ ..... ۲-۳-۳-۲. تبدیل نعمت در عصر معاصر
- ۴۹ ..... ۴-۲. حرمت اسراف و تبذیر در بهره‌برداری از منابع محیط زیست
- ۴۹ ..... ۲-۴-۱. آیه ۳۱ سوره اعراف
- ۴۹ ..... ۲-۴-۱-۱. تعریف اسراف
- ۵۰ ..... ۲-۴-۱-۲. دلالت آیه بر حرمت اسراف
- ۵۰ ..... ۲-۴-۲. آیه ۲۷ سوره اسراء
- ۵۱ ..... ۲-۴-۳. آیه ۴۳ سوره غافر
- ۵۳ ..... ۵-۲. آبادانی و عمران محیط زیست و وظیفه انسان
- ۵۳ ..... آیه ۶۱ سوره هود
- ۵۴ ..... دلالت آیه بر ضرورت اهتمام به آبادانی محیط زیست
- ۵۵ ..... ۲-۶. کیفیت مدیریت منابع زیست محیطی
- ۵۵ ..... آیه ۵۵ سوره یوسف (ع)
- ۵۵ ..... خزانه‌داری یوسف (ع)
- ۵۶ ..... حفیظ بودن و علیم بودن، لازمه مسئولیت‌های حساس اجتماعی
- ۵۶ ..... بهره‌برداری از منابع محیط زیست با نظر به سیاست اقتصادی یوسف (ع)
- ۵۸ ..... فصل سوم: ظرفیتهای نهفته فقه محیط زیست در سنت
- ۵۹ ..... بیان موضوع
- ۶۰ ..... ۱. مسئولیت انسان در قبال محیط زیست
- ۶۱ ..... ۲. بهداشت محیط زیست در روایات
- ۶۲ ..... نظافت جزئی از ایمان و از اخلاق پیامبران
- ۶۳ ..... ضرورت رعایت بهداشت محیط زیست
- ۶۵ ..... ۳. حفاظت از عناصر اصلی محیط زیست در سنت
- ۶۵ ..... ۳-۱. هوا، اهمیت و ضرورت آن

- ۶۶ ..... ۳-۱-۱. نهی از آلوده کردن هوا.
- ۶۸ ..... ۵-۱-۲. نهی از آلودگی صوتی و استحباب خفض صوت
- ۷۰ ..... ۳-۲-۲. آب و اهمیت آن در سخنان معصومین (علیهم السلام)
- ۷۰ ..... ۳-۲-۱. لزوم رعایت بهداشت و سلامت آب
- ۷۱ ..... ۳-۲-۱-۱. رعایت حریم منابع آب
- ۷۳ ..... ۳-۲-۱-۲. نهی از آلوده ساختن آب.
- ۷۴ ..... ۳-۲-۱-۳. منزهات بئر.
- ۷۵ ..... ۳-۲-۲. آب در حوزه مشترکات
- ۷۸ ..... ۳-۳-۲. اهمیت خاک (زمین) در فقه اسلامی
- ۷۸ ..... ۳-۳-۱. نهی از آلوده کردن خاک (زمین).
- ۷۹ ..... ۳-۳-۲. احیاء اراضی موات در فقه
- ۸۰ ..... نتیجه بحث
- ۸۱ ..... ۳-۴-۱. لزوم حفاظت از گونه‌های گیاهی
- ۸۱ ..... ۳-۴-۱. سودمندی گل و گیاه بر جسم و جان
- ۸۳ ..... ۳-۴-۲. فضیلت کشاورزی و منزلت کشاورزان
- ۸۶ ..... ۳-۴-۳. نهی از نابودی و انهدام درختان و گیاهان

فصل چهارم: دلیل عقلی در حفاظت از محیط زیست

- ۸۷ ..... ۱. بیان موضوع
- ۸۹ ..... ۲. اهمیت دلیل عقلی
- ۹۰ ..... ۳. دلیل عقلی و محیط زیست
- ۹۰ ..... ۳-۱. در مستقلات عقلیه
- ۹۲ ..... ۳-۲. در غیر مستقلات عقلیه
- ۹۲ ..... ۳-۲-۱. مقدمه واجب
- ۹۳ ..... ۳-۲-۲. مسأله ضد

فصل پنجم: اصول و قواعد فقهی در حفاظت از محیط زیست

- ۹۵ ..... بیان موضوع
- ۹۶ ..... ۱. قاعده لاضرر
- ۹۷ ..... ۱-۱. مفاد قاعده «لاضرر»

- ۹۹ ..... ۲-۱. تقدیم لاضرر بر ادله احکام اولیه
- ۱۰۰ ..... ۳-۱. تقدیم لاضرر بر قاعده تسلط
- ۱۰۱ ..... ۴-۱. جریان لاضرر در امور عدمی
- ۱۰۳ ..... ۵-۱. لاضرر و محیط زیست
- ۱۰۵ ..... ۲. قاعده نفی اسراف و تبذیر
- ۱۰۶ ..... ۱-۲. مفهوم اسراف
- ۱۰۶ ..... ۱-۱-۲. اسراف در لغت
- ۱۰۷ ..... ۱-۱-۲. حد و معنای آن
- ۱۰۷ ..... ۲-۱-۲. ملاک و معیار در تشخیص حد وسط
- ۱۰۷ ..... ۲-۱-۲. معنای اصطلاحی اسراف
- ۱۰۸ ..... ۲-۲. حرمت اسراف
- ۱۰۸ ..... ۳-۲. ضمان مسرف یا (حکم وضعی ضمان)
- ۱۰۹ ..... ۴-۲. حرمت اسراف و تبذیر در بهره‌برداری از منابع زیست محیطی
- ۱۱۰ ..... ۳. قاعده اتلاف
- ۱۱۰ ..... ۱-۳. معنای اتلاف
- ۱۱۰ ..... ۲-۳. انواع اتلاف از نظر کمی
- ۱۱۰ ..... ۱-۲-۳. اتلاف تام
- ۱۱۰ ..... ۲-۲-۳. اتلاف ناقص
- ۱۱۱ ..... ۳-۳. انواع اتلاف از نظر کیفی
- ۱۱۱ ..... اتلاف حکمی و حقیقی منابع محیط زیست
- ۱۱۲ ..... ۴-۳. تعریف مال و اقسام مالیت
- ۱۱۲ ..... ۱-۴-۳. مالیت تکوینی
- ۱۱۲ ..... ۲-۴-۳. مالیت اعتباری
- ۱۱۳ ..... ۵-۳. مالکیت منابع محیط زیست
- ۱۱۳ ..... ۱-۵-۳. انفال و مشترکات
- ۱۱۴ ..... ۲-۵-۳. صحت اطلاق مال غیر بر منابع محیط زیست
- ۱۱۵ ..... ۳-۵-۳. طرح دو اشکال
- ۱۱۵ ..... ۱-۳-۵-۳. قاعده تسلط و محیط زیست
- ۱۱۶ ..... ۲-۳-۵-۳. موضوع تحلیل انفال
- ۱۱۸ ..... ۶-۳. فروع قابل استناد در حوزه محیط زیست

۴. قاعده ضمان ید ۱۱۹
- ۴-۱. طرح موضوع ۱۱۹
۵. اصل مصلحت ۱۲۰
- ۵-۱. مصلحت در لغت و اصطلاح ۱۲۱
- ۵-۲. مصلحت مرسله ۱۲۱
- ۵-۳. ابتدای احکام بر مصالح و مفاسد ۱۲۲
- ۵-۵. شیعه و مصالح مرسله ۱۲۴
- ۵-۶. اقسام مصالح یا مقاصد شرع ۱۲۶
- ۵-۶-۱. ضروریات ۱۲۶
- ۵-۶-۲. حاجات (نیازهای عمومی) ۱۲۷
- ۵-۶-۳. تحسینات (نیازهای ثانوی) ۱۲۸
- ۵-۷. ثمره مصلحت اندیشی در حوزه محیط زیست ۱۲۸
- ۵-۷-۱. مصلحت حفظ دین ۱۲۹
- ۵-۷-۲. مصلحت حفظ نفس (جان) ۱۲۹
- ۵-۷-۳. مصلحت حفظ مال ۱۳۰
- ۵-۷-۴. مصلحت حفظ عقل ۱۳۰
- ۵-۷-۵. تراحم مصلحت با مفسده در حوزه محیط زیست ۱۳۱
- ۵-۷-۵-۱. وجود مصلحت خالی از مفسده ۱۳۱
- ۵-۷-۵-۲. وجود مصلحت و مفسده و غلبه مصلحت ۱۳۱
- ۵-۷-۵-۳. وجود مفسده خالی از مصلحت ۱۳۲
- ۵-۷-۵-۴. وجود مصلحت و مفسده و غلبه مفسده ۱۳۲
- ۵-۷-۵-۵. وجود مصلحت و مفسده و برابری آنها با هم و فقدان مصلحت و مفسده ۱۳۲
- ۵-۸. مصلحت و حکومت ۱۳۲
۶. اصل ولایت ۱۳۴
- ۶-۱. توانایی فقیه در وضع قوانین ۱۳۴
- ۶-۲. وجوب پیروی از ولی فقیه و احکام ولایی او ۱۳۶
- ۶-۳. اصل ولایت و محیط زیست ۱۳۷
- ۶-۴. قاعده «الحاکم ولی الممتنع» ۱۳۸
- ۶-۳-۱. ثمره بحث در حوزه محیط زیست ۱۴۰

۱۴۱	.....	۷. اصل عدالت
۱۴۱	.....	۷-۱. تعریف عدالت
۱۴۲	.....	۷-۲. شناسایی عدالت به عنوان قاعده فقهی
۱۴۳	.....	۷-۳. اصل عدالت و محیط زیست
۱۴۴	.....	۸. نگاهی به چند قاعده فقهی دیگر
۱۴۵	.....	فصل ششم: نتیجه‌گیری، پیشنهاد و ضوابط
۱۴۶	.....	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۱۴۶	.....	الف: با استفاده از ادله قرآنی
۱۴۷	.....	ب: با استفاده از ادله سنت
۱۴۹	.....	ج: با استفاده از دلیل عقل
۱۴۹	.....	د: با استناد به قواعد فقهی
۱۵۲	.....	پیشنهاد
۱۵۳	.....	ضوابط
۱۶۴	.....	فهرست منابع و مآخذ
	.....	چکیده انگلیسی

مقدمه

طبیعت به عنوان محمل حیات و محیط زندگی انسان سالها است که در پی تمرکز انسان بر علم تجربی و حسی و غفلت وی از قانونمندی حاکم بر آن - ناشی از بحران معنویت جامعه‌ی بشری - دچار بحران جدی شده است، بحرانی که جوامع انسانی را تهدید می‌کند و دانشمندان دلسوز را به تفکر وا می‌دارد.

هر روز مراکز تحقیقاتی جهان از دگرگونی‌ها و تغییراتی که حادث شده و یا در شرف تکوین است، خبر می‌دهند. توسعه‌ی صنعتی و ماشینی و اوج‌گیری توانایی فن‌آوریها، سامان زیست محیطی را بر هم زده است و لطمات بسیار آسفبار و بعضاً جبران ناپذیر بر چهره‌ی طبیعت وارد ساخته است. چنین روندی در فرض تداوم حیات جامعه‌ی بشری را در آستانه‌ی نابودی قرار خواهد داد.

افزایش ساکنان کره‌ی زمین، مهاجرت بی‌رویه به شهرها و گسترش بی‌ضابطه‌ی شهرنشینی، تسریع در نابودی جنگلها و مراتع سرسبز و در نتیجه بیابانی شدن اراضی جنگلی و سبزه زارها، کاهش تنوع زیستی و نابودی گونه‌های مختلف گیاهی و جانوری، استفاده‌ی غیر متعارف و بیش از مقدار از سموم و مواد شیمیایی و فرسایش خاکهای حاصلخیز، آلودگی رودها و آبهای ساحلی به انواع فاضلابهای صنعتی و شهری، آلودگی نفتی دریاها، آلودگی هوا و پدیده‌ی گرم شدن زمین و تخریب تدریجی لایه‌ی ازن و... تنها بخشی از این نابسامانیهای زیست محیطی است.

مدتها است که علاج این گونه نابسامانیا فکر بشر را به خود معطوف داشته و نشستهای بین‌المللی متفاوتی را سبب شده است. مجمع عمومی سازمان ملل با تشکیل کنفرانس محیط زیست در سال ۱۹۶۸م. نخستین گام را در این جهت برداشت و در پی آن کنفرانس مهم استکهلم با شرکت ۱۲۰۰ نماینده از ۱۱۰ کشور در سال ۱۹۷۲م. و با تصویب «اعلامیهی محیط زیست بشر» بعنوان اولین بیانیهی اصول بین‌المللی در زمینهی محیط زیست گام دوم را در راستای حفاظت محیط زیست برداشت. همچنین در سال ۱۹۹۲م. اجلاس زمین در «ریودوژانیرو» از شهرهای برزیل با حضور نمایندگان بسیاری از کشورهای و سازمانهای مختلف تشکیل شد که مهمترین مصوبه‌ی آن «دستور کار ۲۲» یا «اعلامیهی ریو» است که مقرر می‌دارد منابع محیط زیست باید تحت نظارت و محافظت دقیق قرار گیرد.

با این همه و علیرغم تلاشهای گسترده‌ی جهانی و تشکیل کنفرانسها و سمینارهای بین‌المللی، موضوع بحران محیط زیست چون معمایی بی جواب باقیمانده است و به نظر می‌رسد که این معما را نه کنفرانس و سمینار، بلکه تنها یک انقلاب فکری می‌تواند حل کند و این انقلاب فکری با نظر به منشأ بحران یعنی بی توجهی و بی تعهدی انسان در برابر محیط زیست خود و دیگران، تنها با تمسک به دین و آموزه‌های معنوی و اخلاقی آن ایجاد می‌گردد. مذهب با مقررات اخلاقی و تعالیم حیات بخش خود غرایز انسان را به نحو صحیحی تعدیل می‌کند و او را به عزت نفس، مناعت طبع و نیکوکاری فرا می‌خواند. ادیان توحیدی با ارائه‌ی حیاتی ماورای حیات مادی و محدود دنیوی انسان را با ازل و ابد پیوند می‌دهند و حیات او را در این جهان معنی بخشیده، ارزشهای حقیقی و پایدار را برای تربیت او منظور می‌کنند. در این میان اسلام به عنوان خاتم ادیان توحیدی در ضمن ارائه‌ی کاملترین و جامعترین برنامه‌ها برای سعادت و کمال انسان نظرات منحصر به فرد و کاملاً متمایزی درباره‌ی طبیعت، محیط زیست و عناصر مرتبط با آن ارائه می‌نماید.

قرآن کریم منابع محیط زیست را میراث مشترک بشر می‌خواند و می‌فرماید: «ای مردم از آنچه در زمین است حلال و پاکیزه بخورید و از گامهای شیطان پیروی نکنید.» و بیان خداوند خطاب به

کل بشریت است و آلوده کردن و آسیب رساندن به منابع زیست محیطی نقض حقوق بشریت. چرا که با تعبیر «حلالاً طیباً» محیط زیست سالم و پاک برای همه‌ی مردم و همه‌ی نسلها برابر و بی هیچ تبعیض است و از این رو انسان حق ندارد که در دوره‌ی حیات و بهره‌برداری خود از منابع محیط آسیمی بدانها وارد سازد که مستقیم و یا غیر مستقیم سلامت طبیعت، نسل حاضر و نسلهای آتی را به خطر اندازد. بر این اساس در اصل پنجاهم قانون اساسی آمده است: «در جمهوری اسلامی ایران، حفاظت محیط زیست که نسل امروز و نسلهای بعدی باید در آن حیات رو به رشدی داشته باشند وظیفه‌ی عمومی تلقی می‌گردد و از این رو فعالیتهای اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست و تخریب غیر قابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است». شریعت اسلام با تأکید بر رعایت حقوق همه‌ی انسانها در کلیه‌ی شئون و روابط اسلامی و اجتماعی دخالت کرده و برای همه‌ی آنها قوانینی الزامی و یا ارشادی وضع نموده است. الزامات فقهی اسلام و مسئله‌ی بایدها و نبایدها که برگرفته از ادله‌ی کتاب، سنت، عقل و اجماع می‌باشد مهمترین عامل ضمانت اجرایی در بین مردم مسلمان است از این رو ایجاد تعاملی نقش آفرین بین فقه و محیط زیست و بهره‌گیری از ظرفیتهای نهفته در کتاب (قرآن کریم) و سنت معصومین (ع) و دیگر ادله‌ی استنباط حکم فقهی، در جهت پیشبرد فرهنگ سازی دینی حفاظت محیط زیست مفید فایده خواهد بود.

بیان مسأله تحقیق

در این رساله سعی بر آن است که مبانی فقهی دین اسلام در باب حفاظت از محیط زیست و منابع حیاتی آن مورد بازبینی و تحلیل قرار گیرد. به این بیان، موضوع رساله اخص از موضوع دین و محیط زیست و در چارچوب الزامات فقهی آن است.

مسئله حفاظت نیز با نظریه مجموعه اقدامهای مسئولانه‌ی بشر در برابر محیط زیست از دو جنبه‌ی سلبی و ایجابی قابل تحلیل و تحقیق است. اما از جنبه سلبی حفاظت همان دست کشیدن از رفتارهایی است که به تخریب و نابودی عناصر زیست محیطی انجامیده و تعادل و توازن محیط زیست را بر هم می‌زند و از جنبه ایجابی حفاظت عبارت است از انجام رفتارهای شایسته و بایسته‌ای که به احیای محیط زیست و تقویت تعادل و توازن آن بینجامد و این دو توأمأ مفهوم واقعی حفاظت را به دست می‌دهند.

اهداف تحقیق

- ۱) بررسی ابعاد بحران محیط زیست و راه حفاظت و مصونیت از آن در پرتو کتاب و سنت.
- ۲) تبیین احکام و دستورات دینی در باب حفاظت از محیط زیست مستفاد از ادله اربعه.
- ۳) بیان اصول و قواعد کلی فقهی در باب حفاظت از محیط زیست.

اهمیت تحقیق

با نظر به آثار بسیار کم در زمینه فقه محیط زیست به ویژه در بین تألیفات فارسی و ناگفته‌های بسیار در این مقوله ضرورت و اهمیت چنین تحقیقی امری بدیهی و روشن است که جای بحث ندارد.

سؤالات تحقیق

برخی از این سؤالات عبارتند از:

- ۱) آیا شریعت اسلام در زمینه حفاظت از منابع محیط زیست احکام و دستوراتی دارد؟
- ۲) در فرض وجود این احکام و دستورات ضمانت اجرای آنها چیست؟

فرضیه

فرضیه‌ی قابل تحقیق در این نوشتار آن است که اگر مجموعه اقدامهای بشری در حوزه‌ی حفاظت محیط زیست را به ارزشها، الزامات و روشها تقسیم کنیم در دو بخش نخست نقش دین در آن حد برجسته است که هرگز تردید در آن راه نمی‌یابد. تمام دستورات دینی و الزامات فقهی و کیفری چون ضمان و دیه و... در این بخش تحلیل می‌شود. اما در بخش اخیری یعنی روشها - که شامل چگونگی اقدامهای سازنده برای اصلاح محیط زیست است - نباید انتظار چندانی از شریعت داشت چه اینکه این امور به حیات مادی بشر مربوط می‌باشد که موضوع کلی شریعت و نهادن آن به انسان و ره‌آورد خرد و تجربه‌ی اوست.

ضمانت اجرای قوانین اسلامی پیش از هر چیز وجدان بیدار و شعور دینی مسلمین است و بعد از آن این وظیفه بر عهده‌ی حاکم اسلامی است که بستر را در راستای اجرای قوانین اسلامی فراهم سازد.

پیشینه‌ی تحقیق

علیرغم اینکه در کتب فارسی موضوعی با این عنوان یافت نشد لیکن در بین کتب عربی تألیف گرانسنگ مرجع عالیقدر شیعه حضرت آیت‌الله حسینی شیرازی با عنوان «الفقه - البیئه» اثری نادر و بسیار ارزشمند در بین تألیفات شیعه است که به زیبایی موضوع محیط زیست را از منظر فقه مورد بررسی قرار داده و مسئولیتهای انسان را در قبال آن گوشزد می‌نماید. اهل سنت نیز چندین کتاب مرتبط با موضوع مورد بحث تألیف نموده‌اند که در آخر نمایه‌ای از این کتابها ارائه می‌شود. افزون بر کتب مزبور مقالاتی بویژه در چند سال اخیر به رشته‌ی تحریر در آمد که برخی از آنها دارای قابلیت و ارزشی در خور توجه است.

جنبه‌ی جدید بودن و نوآوری طرح

گرچه در زمینه‌ی حقوق محیط زیست کتب و آثار قابل توجهی در حوزه‌ی تألیفات فارسی به چشم می‌خورد اما بررسی حقوق اسلامی ناظر بر محیط زیست یا همان مبانی فقهی حفاظت از محیط زیست کاری است که به تازگی در فقه شیعه و اهل سنت تألیفاتی را به خود اختصاص داده است و در جای خود از جمله مباحثی است که حرفهای ناگفته بسیار دارد. شکی نیست که مسأله بحران محیط زیست از جمله چالشهای جهان معاصر در دهه اخیر است که در گذشته‌ای نه چندان دور بحثی از آن نبوده است.

روش تحقیق

پس از جمع آوری مطالب مرحله اندیشه ورزی عمدتاً با دو شیوه‌ی تحلیل و تبیین داده‌ها انجام پذیرفته است، جمع آوری مطالب از طریق مطالعه و فیش‌برداری از کتابها، مقاله‌ها، مجله‌ها و آثار مکتوب دیگری در ارتباط با موضوع مورد بحث و سایتها و سی‌دی‌های جامع فقهی، حدیثی و تفسیری و نیز با استفاده از کتابخانه‌های تخصصی صورت گرفته است.

فصل اول:

کلیات

۱) بررسی واژگان محیط زیست

محیط زیست ترجمه فارسی واژه‌ی (Environment) به معنی محیط دوروبر می‌باشد.^۱ محیط واژه‌ای عربی و اسم فاعل از باب افعال بوده و ریشه آن «حوط»^۲ می‌باشد و به معانی: احاطه‌کننده، مکان زندگی آدمی و اقیانوس^۳ آمده است. زیست، واژه‌ای فارسی و مترادف زندگی و حیات می‌باشد. بنابراین محیط زیست از نظر لغوی به معنی محل زندگی و سکونت است و نیز آنچه زندگی را دربرگرفته است.

۲) تعاریف محیط زیست

از نظر اصطلاحی در متون حقوقی داخلی کشورها تعاریف گوناگونی از محیط زیست آمده است بطور مثال: متن حقوقی مصوب شورای جامعه اقتصادی اروپا در تاریخ ۲۷ ژوئن ۱۹۶۷ در تعریف محیط زیست می‌نویسد:

«محیط زیست شامل آب، هوا، خاک و عوامل درونی و بیرونی مربوط به حیات هر موجود زنده می‌گردد».^۴

در تفسیر ماده ۴۸ قانون حفاظت محیط زیست هندوستان از واژه محیط زیست آمده است: «محیط زیست شامل مجموعه‌ای است از به هم پیوستگی عوامل بیرونی که رشد و حیات موجودات زنده انسانی، جانوری و گیاهی متأثر از آن است».^۵

^۱ - سلیمان حیم، فرهنگ انگلیسی فارسی، چاپ دهم (تهران: انتشارات فرهنگ معاصر، ۱۳۸۰)، ج ۱، ص ۲۵۲.

^۲ - لوئیس معلوف، المنجد الابجدی، ترجمه: قاسم بوستانی (تهران: انتشارات فقیه، ۱۳۷۳)، ج ۲، ص ۱۵۴۲.

^۳ - حسن عمید، فرهنگ فارسی عمید، چاپ ششم (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۴)، ج ۲، ص ۱۷۷۴.

^۴ - محمود یوسف‌وند، تعریف محیط زیست و اقسام آن (قم: سازمان حفاظت محیط زیست استان قم و مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۲)، ص ۸.

^۵ - همان، ص ۹.